

Ole Michael Selberg

Språk og nasjonalitet i Polen, Tsjekkoslovakia og DDR

Trykt i: Skriftserie fra Institutt for fonetikk og lingvistik, Universitetet i Bergen. Nr. 32, serie A. Bergen 1988.

1 Fra fargerikt fellesskap til nasjonal ensartethet

Den annen verdenskrig løste det problemet som kanskje mer enn noe annet hadde virket destabiliserende på forholdene i Mellom-Europa i 1920- og 1930-årene: den fjernet størsteparten av de nasjonale minoritetene. Men prisen var høy. Millioner av mennesker ble fysisk utslettet, fordrevet fra sine hjem eller innlemmet i andre stater.

Omkalfatringen av Europa-kartet i kjølvannet av den første verdenskrig hadde ført til opprettelsen flere nye statsorganismer som var nasjonalstater i navnet, men ikke i gavenet. Hver fjerde sentraleuropeer, utenom Tyskland og Sovjetunionen, var i mellomkrigstiden borger av en stat hvor hans språk og nasjonalitet hadde minoritetsstatus. I dag er det bare hver fjortende sentraleuropeer som tilhører et nasjonalt mindretall. Mest dramatisk har endringen vært i Polen og Tsjekkoslovakia, de to statene som før krigen slet med de største minoritetsproblemene. I Polen er det fremmede innslaget i befolkningen redusert fra ca. 35% til ca. 2% (Tomaszewski, 35). Tilsvarende tall for Tsjekkoslovakia er ca. 34% og ca. 6%.

Flere minoriteter som tidligere spilte en vesentlig rolle, er i dag nesten totalt fraværende. Jødene ble systematisk utryddet av nazistene under krigen, og etter krigen valgte flestparten av de overlevende å emigrere. Tyskerne forsvant dels ved omplassering «heim ins Reich» og flukt i krigens siste fase, dels som et resultat av tvangsforflytninger i de første etterkrigsårene. Ukrainerne og hviterusserne ble for størstedelens vedkommende innlemmet i Sovjetunionen ved SSSRs ekspansjon mot vest.

Språklig betydde fordrivelsen av den tysktalende befolkning fra Polen og Tsjekkoslovakia at grensen mellom slavisk og germansk ble skjøvet et langt stykke vestover. I Schlesien, Pommern, Danzig, Øst-Preussen og Sudetene, hvor tysk var enerådende eller dominerende før 1945, blir det i dag så å si utelukkende talt polsk, russisk og tsjekkisk. Dertil kommer den nesten totale eliminasjonen av det germanske språket jiddisch, som hadde sitt kjerneområde i mellomkrigstidens Polen, hvor det var morsmål for den store uassimilerte majoriteten av jødene.

Det moderne Polen og Tsjekkoslovakia er – med unntak av den ungarske minoriteten i Slovakia – så å si rent slaviske land. Her bor det overveldende flertall av de noen og femti millioner europeere som i dag taler vestslaviske språk (fig. 2) Men om Polen og Tsjekkoslovakia har 98% av Sentral-Europas vestslavere, er de ikke de slaviske språkenes ytterste utpost mot den germanske verden. To av de fem vestslaviske skriftspråkene som finnes i dag, hører hjemme i DDR, der de blir brukt av en liten slavisk minoritet, serberne, som utgjør ca. 0,5% av den totale befolkning.

- 1) lechisk
 - polsk (ca. 38 millioner i Polen)
 - kasjubisk (ca. 200 000 i Polen)
- 2) sorbisk
 - høysorbisk (ca. 35.000 i Øvre Lausitz)
 - lavsorbisk (ca. 15.000 i Nedre Lausitz)
- 3) tsjekkisk/slovakisk
 - tsjekkisk (ca. 9,8 millioner i Tsjekkoslovakia)
 - slovakisk (ca. 4,7 millioner i Tsjekkoslovakia)

Fig. 1. Vestslaviske språk

2 Majoritetsspråkene

2.1 Polsk

Polsk er, i likhet med tsjekkisk og slovakisk, et språk av vanlig slavisk type, med en rik nominalfleksjon (seks eller syv kasus) og et verbalsystem bygget på motsetningen mellom imperfektive og perfektive verb. Strukturelt viser det stor likhet med f.eks. russisk.

Liksom de øvrige vestslaviske språk skrives det med latinske bokstaver. Karakteristisk for polsk er anvendelsen av digrafer (bokstavkombinasjoner) i enkelte tilfeller hvor de andre språkene bruker diakritiske tegn (f.eks. *cz* for *č* i tsjekkisk og slovakisk).

I motsetning til tsjekkisk ble polsk tatt i bruk som skriftspråk forholdsvis sent (fra slutten av 1300-tallet). På 1500-tallet, som gjerne betegnes som «polsk kulturs gullalder», blir språket konsolidert, bl.a. takket være betydelige diktere som Jan Kochanowski. Fra da av eksisterer det en sterk og ubrutt tradisjon, som heller ikke Polens delinger og fraværet av en

polsk stat fra 1795 til 1918 kunne gjøre nevneverdig skår i. Den lange ufrihetsperioden bidrog imidlertid til å gi normen en merkbar front mot «russismer» og «germanismer», selv om skriftspråket i det store og hele ikke er spesielt puristisk. En systematisk utskiftning av de tallrike tyske lånordene fra eldre tid, som er blitt en fast bestanddel av språket, er likevel aldri seriøst blitt overveiet.

I dag ligger normen meget fast. Rettskrivningen har i praksis vært så å si uendret siden 1936, da det – under voldsomme protester – ble gjennomført noen små ortografiske reformer, og en mindre justering i bøyningsverket (det dreide seg om avskaffelse av en helt vilkårlig regel som var blitt knesatt av en grammatiker på slutten av 1700-tallet).¹ Den normerende instans er i dag Kommisjonen for språkrøkt (Komisja Kultury Języka), som sorterer under Det polske vitenskapsakademis komité for språkvitenskap. Kommisjonen utgir ordlisten *Pisownia polska* (Polsk rettskrivning), hvis siste utgave utkom i 1957.

Dialektene har liten prestisje. En stadig større del av befolkningen bruker et overdialektalt talespråk, som ligger nær opp til skriftspråket, og bare oppviser mindre regionale variasjoner.

2.2 Tsjekkisk

Tsjekkisk var et fullt utviklet skriftspråk allerede på 1300-tallet, under Karl den 4. Språkets stilling ble ytterligere styr-

¹ Sporadiske forslag om en tilnærming til tsjekkisk ortografi ved å innføre haker over spirantene istedenfor digrafer (f.eks. *č* istedenfor *cz*, eller om avskaffelse av *ó*, *rz*, *ch*, som i uttalen ikke skiller seg fra *u*, *z*, *h*) er aldri blitt tatt alvorlig.

ket gjennom Jan Hus' virksomhet og husittenes bestrebelser på å utbre bibelen. Stor betydning fikk *Bible Kralická* fra slutten av 1500-tallet, som befestet en ganske konservativ språknorm.

Etter slaget på Det hvite fjell i 1620 (under tredveårskrigen) kom det tsjekkiske språket inn i en bølgedal. Den vedvarte helt til begynnelsen av 1800-tallet, da menn som Josef Dobrovský og Josef Jungmann innledet en språklig renessanse. Det gjenreiste tsjekkiske skriftspråket var imidlertid preget av grammatisk konservatisme, etter forbilde av Kralice-bibelen, og leksikalsk purisme. Det var, for å sitere den tsjekkiske språkforskeren Vilém Mathesius, «det mest arkaiske medlem av de slaviske språks tallrike familie», et språk som «i skjebnesvanger grad fjernet seg fra det tsjekkiske talespråk». Selv om ordforrådet etterhvert ble betydelig utvidet, bl.a. gjennom lån fra andre slaviske språk og kalke- ringer, viste den ytterliggående purismen seg svært seiglivet. Innstillingen hos mange språkrøktene var den Josef Zubatý i 1920-årene spøkefullt sammenfattet i følgende to teser: «1. Hvis noe samsvarer med tysk, er det en germanisme; 2. Hvis noe kan sies på to måter, er den ene muligheten nødvendigvis gal.» Oppkomsten av Pragerskolen, med dens understrekning av det funksjonelle aspekt og de ulike nivåer i skriftspråket, banet veien for mer nyanserte holdninger.

I nyere tid er det gjennomført visse endringer i verbalbøyningen i skriftspråket. Allikevel står skriftspråket i lydlig og grammatisk henseende fremdeles meget fjernt fra talespråket. Hvis man ser bort fra de egentlige dialekter, kan man i dag operere med en tredeling i *spisovná čeština* (litterær

tsjekkisk) *hovorová čeština* (talespråklig tsjekkisk) og *obecná čeština* (almen, gjengs tsjekkisk).

Obecná čeština (almen, gjengs tsjekkisk) er en slags bøhmisk interdialekt, dvs. et regionalt talespråk oppstått ved en utjevning av lokale dialekteiendommeligheter. Det skiller seg fra *spisovná čeština* både i fonologisk og morfologisk henseende. *Obecná čeština* har nå begynt å bre seg til Mähren, og det kan dermed tenkes at det på lengre sikt vil danne grunnlaget for et overdialektalt talespråk som omfatter hele det tsjekkiske språkområdet. Tilløp til et slikt talespråk finnes for så vidt allerede, i form av *hovorová čeština*, som tross sitt noe forvirrende navn representerer en mellomting mellom *spisovná čeština* og *obecná čeština*, der skriftspråkets mest markerte arkaismer og *obecná čeština*'s mest skriftspråksfremmede elementer er eliminert.

Foreløpig er det ingenting som tyder på at man kan vente seg radikale endringer i selve skriftspråksnormen. Lingvisten Petr Sgalls forslag fra begynnelsen av 1960-årene om en varsom rettskrivningsreform møtte sterk motbør, og har ikke avfødt noen konkrete tiltak.

2.3 Slovakisk

Slovakene brukte i eldre tid tsjekkisk som skriftspråk, med enkelte slovakiske eiendommeligheter. Et eget slovakisk skriftspråk oppstod ved midten av 1800-tallet, på grunnlag av de sentralslovakiske dialektene. Slovakisk står tsjekkisk nær – forskjellen er ikke så mye større enn mellom de to norske målformene – men det er mer konservativt i lydlig henseende, og derfor lettere forståelig for andre slaver.

I løpet av de 70 årene som er gått siden opprettelsen av en tsjekkosllovakisk stat, er det skjedd en stabilisering og konsolidering av det slovakiske skriftspråket. Etter at det i perioder vekselvis har nærmet seg til og fjernet seg fra tsjekkisk, er det i dag forankret i en forholdsvis fast og veldefinert norm, som nyter almen autoritet.

2.4 Tysk

Tysk er det eneste av majoritetsspråkene som er statsspråk (enten alene eller sammen med andre språk) i flere land (DDR, Forbundsrepublikken Tyskland, Østerrike, Sveits, Liechtenstein, Luxemburg, Belgia). Dialektforskjellene innenfor det tyske språkområdet er betydelige, og også det overdialektale talespråk har til dels et markert regionalt preg, spesielt i syd. Skriftspråket er ikke desto mindre forbausende enhetlig. Ingen av de tyskspråklige statene har på egen hånd forsøkt å endre den gjeldende rettskrivning på vesentlige punkter, og det ofte diskuterte spørsmålet om overgang til liten forbokstav i substantivene er derfor fremdeles uløst. En internasjonal konferanse om tysk ortografi, som ble holdt i Stuttgart i 1954, anbefalte riktignok «Kleinschreibung», men manglende tilslutning fra østerrikske og sveitsiske myndigheters side gjorde at «die Stuttgarter Empfehlungen» aldri ble satt ut i livet.

De få ulikheter som finnes mellom språket i DDR og Forbundsrepublikken, begrenser seg stort sett til ordforrådet, hvor visse forskjeller i samfunnssystem og internasjonal orientering naturlig nok avspeiler seg. Derimot har det aldri vært gjort noe forsøk på å markere DDRs *Eigenständigkeit*

i forhold til Vest-Tyskland ved en grunnleggende reform av rettskrivningen, til tross for at en slik taktikk har vært brukt i en viss utstrekning i Sovjetunionen (et typisk eksempel er kodifiseringen av den moldaviske varianten av rumensk som et eget språk, skrevet med kyrilliske bokstaver).

3 Minoriteter i Polen

3.1 Mellomkrigstiden

Den polske staten som gjenoppstod i 1918, fikk et flernasjonalt preg. I så måte videreførte den tradisjonene fra den gamle adelsrepublikken, som gikk under ved Polens delinger på slutten av 1700-tallet.

I det gamle Polen talte nærmere halvparten av innbyggerne språk som ukrainsk, litauisk og tysk, uten at dette øyensynlig voldte nevneverdige problemer for samholdet i staten. Religiøse og sosiale motsetninger var på denne tiden åpenbart langt mer avgjørende enn de nasjonale. 1600-tallets danzigere oppfattet seg som tysktalende polakker – ikke som tyskere med polsk statsborgerskap. Tre hundre år senere, i et Europa ridd av nasjonalismens mare, krevde deres etterkommere Fristaden Danzigs innlemmelse i Hitlers Tredje Rike.

Knapt to tredjedeler av befolkningen i mellomkrigstidens Polen bestod av etniske polakker. De største minoritetene var ukrainere (ca. 16%), jøder (ca. 10%), hviterussere (ca. 6%) og tyskere (2,5%). Mens østslaverne (ukrainerne og hviterusserne) var territoriale mindretall, hjemmehørende i et forholdsvis klart definert geografisk område i øst, bodde jødene og tyskerne mer spredt.

Ved forskjellige internasjonale avtaler (Versailles-trakten 1919, Riga-freden 1921) forpliktet polakkene seg til å gi minoritetene bestemte rettigheter. Løftene ble imidlertid bare delvis innfridd. Spesielt utilfredsstillende fortonet ukrainernes situasjon seg. Det begrensede selvstyret de var blitt forespeilet, uteble, og myndighetene la hindringer i veien for deres kulturelle utfoldelse, som hadde hatt forholdsvis gode vilkår i den foregående perioden under østerriksk styre. Ukrainerne svarte med terroraksjoner, som i sin tur utløste harde polske mottiltak (de såkalte «pasifikasjonene» av ukrainske landsbyer). Også de andre minoritetene var misnøyde, og klagene over brudd på deres rettigheter hopet seg opp i Folkeforbundet, inntil Polen i 1934 skar over den gordiske knuten ved å nekte å samarbeide med forbundet. Samtidig erklærte landet seg løst fra de forpliktelser det hadde påtatt seg i henhold til minoritetsavtalen fra 1919.

4 Etterkrigstiden

4.1 Jødene

Av de over tre millioner jøder som bodde i Polen i 1939, overlevde 70 000–80 000 Holocaust ved å gå i dekning i Polen. Ytterligere 150 000 berget livet i Sovjetunionen. De fleste av disse overlevende forlot Polen i flere emigrasjonsbølger, hvorav den siste inntraff i slutten av 1960-årene, i forbindelse med en offisielt iscenesatt «antisionistisk» kampanje. I dag er det sannsynligvis færre enn 10 000 jøder i Polen. Det mosaiske trossamfunn har ca. 3 000 aktive medlemmer, hovedsakelig eldre mennesker.

4.2 Tyskerne

I Polen skjedde utvisningen av den tyske befolkning i forbindelse med en storstilt forskyvning av Polens grenser i vestlig retning. Grenserevisjonen gjorde at landet ble flyttet 100–200 km vestover, og at statsterritoriet ble redusert med en fjerdedel, fra 388.000 km² før krigen til 312.000 km² etter krigen. En stor del av tyskerne i de gjenvunne områdene eller vestområdene, som de ble kalt i offisiell polsk terminologi, hadde flyktet da fronten nærmet seg. De gjenværende (mellem to og tre millioner) ble sendt til Tyskland i de første etterkrigsårene, og deres gårder og hjem overlatt til polske repatrianter østfra. En del tysktalende fikk imidlertid polsk statsborgerskap. Størrelsen på denne gruppen lar seg i dag vanskelig bestemme. Den er utvilsomt langt mindre enn strømmen av angivelig tyskættede «Umsiedler» fra Polen til Forbundsrepublikken de siste årene kan gi inntrykk av. På den annen side er det liten grunn til å feste lit til offisielle polske forsikringer om at det i dag ikke finnes noe tysk mindretall i Polen. Eksiltidsskriftet Kontakt gjengav i 1986 (nr. 5, s 68) en henvendelse, datert 15.5.1985, fra en rekke personer i Schlesien til fylkesmyndighetene i Opole, med anmodning om registrering av en forening ved navn Stowarzyszenie Niemców w Polsce (Forbundet av tyskere i Polen). I brevet klages det over at den tyske etniske minoritet i Polen utsettes for «total polonisering» ved å bli nektet undervisning i tysk og adgang til tyske kulturaktiviteter, og det protesteres mot at det «hårdnakkert blir hevdet at der ikke finnes tyskere i Polen».

4.3 Autoktonene

I forbindelse med utvisningen av tyskerne fra Pommern, Schlesien og det sydlige Øst-Preussen gjennomførte myndighetene «verifikasjoner» for å skille ut såkalte autoktoner («urinnvånere»), dvs. lokale polske befolkningslementer, som fikk lov til å bli. Det dreide seg først og fremst om mer eller mindre polsktalende tyske borgere i Øst-Preussen (Masurere og Ermland), det sydøstlige Schlesien og enkelte deler av Pommern. Enkelte av disse hadde utviklet en forholdsvis høy grad av regional identitet, som kunne komme i konflikt med den sentralistiske samfunnsmodellen som ble applisert etter 1945. I Schlesien fantes det miljøer hvor man definerte seg primært som schlesier – ikke som polakk, tsjekker eller tysker, – og i Masurere var den polsktalende befolkningen fra gammelt av protestanter. Nykommerne fra traktene øst for Bug og fra det polske etniske kjerneområdet hørte her en dialekt som var full av germanismer, og ble konfrontert med en religiøsitet som var fremmed for dem. I stor utstrekning reagerte de ved å behandle sine stammefrender som annenrangs borgere, en slags *szwabys* (tyskerjævler) ut fra resonnementet: «Masurerne er lutheranere, lutheranerne er tyskere – og tyskernes plass er i das Vaterland.» Tragikomiske scener utspilte seg på lokalplanet. Det hendte at befolkningen i en landsby ble stengt inne på skolen, med beskjed om at der fikk de værsgod sitte til de gikk med på å skrive «polsk» istedenfor «masurisk» i skjemaet som skulle utfylles for å få identitetskort (*dowód osobisty*).² Da det etterhvert ble mulig å utvandre til Tyskland som ledd i «familiegjenforeningen»,

² P. Pytlakowski, «Przypadki księdza O.». *Polityka* 21/1987.

forsvant flere og flere av masurerne og ermlenderne vestover, ofte med myndighetenes mer eller mindre utilsørte velsignelse. I dag er det neppe mer enn 10% av dem igjen. Det hverken Bismarck eller Hitler hadde greid: å germanisere de polsktalende innbyggerne i Øst-Preussen, klarte myndighetene i Folkerepublikken Polen i løpet av en mannsalder.

4.4 Ukrainerne og hviterusserne

I øst førte den nye grensetrekningen til at størsteparten av førkrigs-Polens ukrainske og hviterussiske innbyggere (tilsammen ca. 7 millioner) kom under sovjetisk styre. Dessuten ble det gjennomført en polsk-sovjetisk befolkningsutveksling, med «repatriering» av polakker vestover og av ukrainere og hviterussere østover. I alt skal ca. 700 000 ukrainere som bodde vest for de nye grensene, ha flyttet til Sovjet-Ukraina. De nærmere 300 000 gjenværende ukrainerne i det sydøstlige hjørnet av det nye Polen ble for størstedelens vedkommende tvangsforflyttet til de tidligere tyske vestområdene. «Omplasseringen» skjedde i brutale former våren 1947, under den såkalte «Aksjon Wisła», som angivelig hadde som formål å få bukt med den ukrainske partisanbevegelsen i disse traktene. De deporterte ukrainerne ble spredt over Schlesien, Pommern og Øst-Preussen, i landsbyer der maksimalt 10% av befolkningen fikk være ukrainsk.

Antallet ukrainere i Polen i dag er vanskelig å anslå. Sannsynligvis ligger det et sted mellom 200 000 og 300 000. Det finnes en landsomfattende ukrainsk kultur- og velferdsorganisasjon, og enkelte ukrainske skoler (bl.a. et gymnasium i Legnica i Schlesien). Ukrainerne har imidlertid ikke fått lov

til å vende tilbake til sin hjemstavn, og deres problemer er konsekvent blitt fortiet i massemediene. En større åpenhet omkring den ukrainske minoriteten fikk man først med dannelsen av Solidaritet sommeren 1980. Ukrainernes situasjon vanskeliggjøres av den negative holdningen mange polakker inntar til dem. Et kompliserende moment var til for nylig også deres tilhørighet til den såkalte «unerte» kirke, som ikke har hatt noen offisiell status i etterkrigstiden.³

I motsetning til ukrainerne, forble hviterusserne som bodde vest for Polens nye østgrense, stort sett i sine gamle områder, dvs. i traktene omkring Białystok i nordøst, ved grensen mot SSSR. Antagelig finnes det i dag mellom 150 000 og 200 000 av dem. De har, i likhet med ukrainerne, en kulturförening og til dels egne skoler. Deres nasjonale bevissthet er imidlertid svakere utviklet enn ukrainernes, og motstandskraften mot polonisering tilsvarende mindre. I dag utgjør de Polens eneste territoriale minoritet av noen betydning.

4.5 Kasjuberne – polakker eller minoritet?

Innenfor den etnisk polske befolkningen finnes det én gruppe som skiller seg ut språklig i en slik grad at den til dels hevdes å tale et eget vestslavisk språk. Det er de såkalte kasjuber-

³ «Unerte» kaller man kirkesamfunn som anerkjenner Pavens overhøyhet, men har østlig ritus og gifte prester. Den ukrainske unerte kirke oppstod i Polen omkring 1600. Etter Polens delinger ble den i russisk Polen etter hvert mer eller mindre frivillig gjenforenet med den ortodokse kirke, men i det østerrikske og senere igjen polske Galicja fortsatte den å bestå inntil 1946, da en synode i Lwów (Lviv) enstemmig vedtok å vende tilbake til den ortodokse fold. Siden da har den i Sovjet-Ukraina vært en undergrunnskirke, med en utpreget nasjonal ukrainsk profil, og i Polen en ikke offisielt anerkjent del av den katolske kirke.

ne (po. Kaszubi) oppe ved Østersjøkysten, vest for Gdańsk. Kasjubisk tales i et 40–50 km bredt belte som strekker seg fra halvøya Hel og byen Puck i nord sydvester til elven Brda. Forskjellene mellom de nordlige og sydlige kasjubiske målførene er betydelige.⁴

Kasjubisk mangler en noenlunde enhetlig norm og har ingen offisiell status som skriftspråk. Som litteratur og gudstjenestespråk har kasjuberne alltid brukt polsk (og i en viss utstrekning tysk). Det finnes imidlertid en regional litteratur på kasjubisk, med tradisjoner tilbake til midten av forrige århundre. Som grunnlegger av denne litteraturen regnes legen Florian Ceynowa (1817–1881), som ble påvirket av samtidens slaviske patriotisme under sitt medisinstudium i Breslau. Han ønsket å hevde kasjubernes egenart ikke bare i forhold til tyskerne, men også overfor polakkene. Ceynowa skrev mye på kasjubisk, og utgav bl.a. en grammatikk. Han var den første som forsøkte å skape et kasjubisk litteraturspråk.

Ceynowas skrifter fikk svært begrenset utbredelse. Populær ble derimot den over tredve år yngre Hieronim Derdowski, som i motsetning til Ceynowa anså kasjubisk som «fordervet polsk», egnet bare til humoristisk og satirisk litteratur. Med sitt versifiserte hovedverk *O panu Czorlińscim, co do Pucka po sęce jachot* (Om herr Czorlinski som drog til Puck etter nøter) skapte han en slags kasjubisk pendant til det polske nasjonaleposet *Pan Tadeusz*.

⁴ Nærmest kasjubiske var også de såkalte slovinziske dialektene, som ble talt inntil 1920-årene enkelte steder i traktene omkring Słupsk (ty. Stolp). Da disse områdene etter siste krig ble innlemmet i Polen, var befolkningens talespråk den lokale nedertyske dialekt. Bare en del av de eldste husket ennå brokker av slovinzisk.

Størsteparten av det kasjubisktalende området hørte allerede i mellomkrigstiden til Polen, og kasjuberne er derfor stort sett blitt spart for etterkrigstidens konflikter mellom autoktoner og polske myndigheter. Den kasjubiske befolkningen er dessuten praktisk talt 100% katolsk, og altså ifølge populær oppfatning ubestridelig «polsk» i religiøs henseende. Forholdene burde således ligge til rette for en uproblematisk integrasjon av kasjuberne i det polske samfunn. At de avviker sterkt i språklig henseende, behøver ikke å være til hinder for at de definerer seg som polakker. Avstanden mellom kasjubisk og de egentlige polske dialektene er når alt kommer til alt ikke større enn forskjellen mellom f.eks. bayersk og mecklenburgsk i Tyskland, som jo oppfattes som varianter av ett og samme språk. Ikke desto mindre synes det å være et faktum at når gjennomsnittskasjuberer bruker kasjubisk, føler han at han snakker et eget språk, ikke en polsk dialekt. Det finnes m.a.o. en kasjubisk identitet, som bl.a. er knyttet til språket. I mellomkrigstiden ble denne kasjubiske identiteten særlig pleiet av organisasjonen *Zrzeszenie Regionalne Kaszubów* (Kasjubernes regionalforening). Dens organ, *Zrzesz kaszëbskô*, representerte et ytterliggående kasjubisk standpunkt, og ble ved flere anledninger av de polske sentralmyndighetene beskyldt for separatisme og forsøk på å kunstig å gjøre kasjuberne til en egen nasjon. Det må imidlertid understrekes at tross sin sterke hevdelse av kasjubernes egenart, i forlengelse av Ceynowas oppfatninger, gikk foreningen aldri inn for noen kasjubisk løsrivelse fra Polen.

I det første etterkrigsdecenniet hadde den kasjubiske bevegelsen – som andre former for regionalisme – trange kår. Først i tøværsåret 1956 lyktes det å stifte en ny kasjubisk

organisasjon, *Zrzeszenie Kaszubsko-Pomorskie* (Kasjubisk-pommersk forening), som fremdeles eksisterer. Dessuten finnes det et kasjubisk forfatterlag, der medlemmene i mangel av et bredere publikum stort sett skriver for hverandre. Den største kasjubisk kulturbegivenhet i de siste tiårene er ellers utgivelsen av en syvbinds kasjubisk dialektordbok.

Debatten om den kasjubiske «separatismen» våknet til liv igjen etter lengre tids dvale, da ukeavisen *Kultura* i Warszawa høsten 1986 offentliggjorde en artikkelserie, der forfatteren, Stanisław Kubiak, gikk til et voldsomt angrep på *Zrzeszenie Kaszubsko-Pomorskie*.⁵ Han påstod at stadig flere røster i foreningen hevet seg for å forvandle den kasjubiske dialekten til et eget nasjonalspråk, og argumenterte mot dette ved å henvise til at «kasjubisk for 80 prosents vedkommende er forvansket polsk, stivnet i en arkaisk form, som selvsagt ikke er særlig forståelig for polakker». Kubiak kritiserte ellers tanken om å innføre undervisning i kasjubisk i skolene, og ironiserte over en angivelig plan om å oversette Bibelen til kasjubisk, som han fant helt i stil med foreningens notoriske klerikalisme.

Reaksjonen på Kubiaks utfall lot ikke vente på seg. Forfatteren av en nylig utgitt kasjubisk grammatikk, dosent Edward Breza ved universitetet i Gdańsk, som var blitt angrepet med navns nevning, arresterte Kubiaks filologiske uefterretteligheter og benektet at han ønsket å «lage et eget språk av dialekten», eller at han hadde gått inn for tospråklige skilt i det kasjubiske området. Jan Trepczyk, en veteran i den kasjubiske bevegelsen, skrev: «Kasjubisk har den samme språk-

⁵ *Kultura*, Warszawa, 42, 43, 44/1986.

lige betydning og følgelig den samme rett til å utvikle seg som polsk. Hvorfor vil St. Kubiak og hans likesinnede da nekte det denne retten?» Han understreket videre at kasjubisk ikke er en dialekt, men et eget språk, og fremholdt at etter hans mening burde den kasjubisk-pommerske foreningens månedssblad trykkes utelukkende på kasjubisk.⁶

Det stadig tilbakevendende stridsspørsmålet om kasjubisk er et eget språk eller en polsk dialekt, kan umulig avgjøres ene og alene ut fra filologiske kriterier. Hva som anses som separate språk, avhenger i høy grad av historiske og sosiale faktorer. For å ta et eksempel: dersom nedertysk hadde klart å hevde seg som skriftspråk i Nord-Tyskland, ville vi ikke i dag ha betraktet bayersk og mecklenburgsk som dialekter innenfor det samme språkfelleskap. De utenomspråklige realiteter taler vel i våre dager for å klassifisere kasjubisk som en polsk dialekt, slik polske og også i stor utstrekning andre språkforskere vanligvis gjør. Men de samme polske filologer unnser seg ikke for å tale om «ulikheter mellom kasjubisk og polske dialekter» – ja, selv tesen om kasjubiskens karakter av eget språk er for ikke lenge siden igjen blitt lansert av en dosent ved universitetet i Poznań. At spørsmålet er sensitivt, forstår man når man slår opp i et polsk firebinds leksikon fra 1970-årene og forgjeves leter etter oppslagsordet *Kasjuber*. Den greieste løsningen er kanskje den som er valgt i et tsjekkisk konversasjonsleksikon fra 1970-årene, der kasjubene blir betegnet som en «etnografisk gruppe» i Polen. Uansett hva man måtte kalle dem: de assimileres i raskt tempo, og kommer neppe til å volde de polske myndigheter alvorlige bekymringer.

⁶ Kultura. Warszawa, 51/1986.

5 Minoriteter i Tsjekkoslovakia

5.1 Mellomkrigstiden

Den tsjekkoslovakiske republikken som ble dannet i 1918, omfattet foruten Böhmen og Mähren også Slovakia og Karpato-Ukraina, som hadde hørt til den ungarske del av Habsburgmonarkiet. Tsjekkoslovakia var i mellomkrigstiden kanskje Europas mest utpregede minoritetsstat, selv om mindretallenes andel av den samlede befolkning var større i Polen. Problemene i Tsjekkoslovakia skyldtes dels at den statsbærende majoritet i virkeligheten bestod av to språklig nærstående folk – tsjekkere og slovakere – med forskjellige tradisjoner og ulik historie, dels at innlemmelsen av det rent tyske Sudetområdet, det såkalte «Deutsch-Böhmen», hadde gitt den nye staten et tysktalende mindretall på 24%. Foruten tyskerne fantes det over en halv million ukrainere (i Karpato-Ukraina) og 0,7 millioner ungarere (i den sydlige delen av Slovakia). I tillegg til disse territoriale mindretallene kom ca. 350 000 jøder, som bodde spredt over hele landet. Særlig i vest var de sterkt assimilert. Nesten halvparten oppgav her tysk som morsmål, og ca. 30% tysk. Bruken av jiddisch økte etter hvert som man beveget seg østover, og kulminerte i Karpato-Ukraina.

5.2 Tsjekkere og slovakere – ett folk?

Mellomkrigstiden var preget av en tsjekkisk-dominert sentralisme, som tok sikte på å smelte sammen tsjekkere og slovakere til én «tsjekkoslovakisk» nasjon. Disse bestrebelsene møtte motstand på slovakisk side. Slovakene var på denne tiden i sterkt mindretall – av republikkens 13,6 millioner innbyg-

gere var 8,7 millioner «tsjekkosllovakere», og av disse utgjorde slovakene bare ca. 2 millioner. Den tyske minoriteten med sine drøyt 3 millioner var altså tallrikere enn det ene av de to folk som hadde gitt navn til republikken.

Slovakene hadde i mange hundre år vært under den ungarske krone, og var blitt utsatt for en hardhendt madjarisering. I 1840-årene var det blitt skapt et slovakisk skriftspråk, men normene i dette språket var i mellomkrigstiden ennå vaklende, og påvirkningen fra det etablerte tsjekkiske skriftspråket, som ble understøttet av sentralmyndighetene, tilsvarende sterk. Nasjonalbevisste slovakiske kretser reagerte mot det de oppfattet som tsjekkisk «imperialisme», og det vokste etterhvert frem en sterk selvstyrebevegelse, der katolske geistlige spilte en fremtredende rolle. Ønsket om autonomi ble imidlertid først oppfylt høsten 1938, da Tsjekkoslovakia som resultat av tysk press måtte avstå Sudetområdet. I mars 1939 proklamerte Slovakia sin uavhengighet, med Hitlers samtykke.

5.3 Slovakisk likestilling

Den 2. verdenskrig førte for Tsjekkoslovakias vedkommende ikke til noen endring av grensen i vest, men over tre millioner tyskere ble utvist fra sin hjemstavn. Det dreide seg om trakter som stort sett hadde vært tysktalende i mange hundre år. I øst mistet Tsjekkoslovakia Karpato-Ukraina (ca. 12.000 km²), sammen med ca. en halv million ukrainere.

Også i etterkrigstidens Tsjekkoslovakia gjorde sentralistiske strømninger seg lenge gjeldende, spesielt i femtiårene. Utviklingen i sekstiårene og stigende slovakisk misnøye, som

bl.a. var en medvirkende årsak til begivenhetene i 1968, førte imidlertid til sist (i 1969) til en reorganisering av republikken etter føderalistiske prinsipper. Å splitte territoriet opp i to delstater bød på mindre problemer enn man kanskje skulle tro, ettersom den tsjekkisk- og den slovakisktalende befolkning bor praktisk talt helt adskilt.

Slovakenes relative andel av befolkningen har økt sterkt i årene etter 1945. I dag utgjør de ca. 30,5% av republikkens innbyggere. Forholdet mellom slovakere og tsjekkere er i dag gjennomgående godt, men de to gruppene blander seg bare i liten grad med hverandre. Ulikheter i tradisjoner og økonomisk utviklingsgrad synes å gi en viss grobunn blant tsjekkere for holdninger som kan minne om nord-syd-motsetningen i Jugoslavia og Italia, selv om det grunnlaget for slike motsetninger i Tsjekkoslovakias tilfelle er langt svakere.

5.4 Ungarerne

Den ungarske minoriteten i Tsjekkoslovakia teller i dag nærmere 600 000 mennesker, dvs. 11% av Slovakias befolkning. Ungarerne bor forholdsvis samlet i et belte som strekker seg langs grensen mot Ungarn i syd. I dette området er de stort sett i flertall. De administrative grensene er imidlertid trukket slik at man i minst mulig grad skal få forvaltningsmessige enheter med ungarsk dominans. Ungarerne har egne skoler og forlag og sin egen presse. Deres viktigste organisasjon er kulturforeningen CSEMADOK, som har over 90 000 medlemmer. Som minoritet har ungarerne langt større rettigheter i Tsjekkoslovakia enn f.eks. i Romania, men forholdet til

majoriteten er likevel ikke problemfritt. CSEMADOK har i lange perioder vært utelukket fra den slovakiske Folkefronten, og det snakkes nå om at det bør settes et tak på antall medlemmer. I mars 1987 fikk den ungarskspråklige dagsavisen Uj Szó i Bratislava rutene knust, Petöfi-monumentet ble vandalisert og det ble satt fyr på lokalet til et ungarsk folkedansensemble.

6 Minoriteter i DDR

DDRs eneste nasjonale minoritet er sorberne, som neppe utgjør mer enn en halv prosent av befolkningen. I så måte er DDR i samme stilling som Forbundsrepublikken, som også bare har ubetydelige territoriale minoriteter innenfor sine grenser (dansker og frisere). Men mens Vest-Tyskland i etterkrigstiden har mottatt flere millioner fremmedarbeidere og andre utlendinger, har det praktisk talt ikke vært noen tilflytning til DDR.

6.1 Sorberne

Sorbisk tales i det sydøstlige hjørnet av DDR, i fylkene Dresden og Cottbus, innenfor et område som strekker seg fra traktene omkring Bautzen (sorbisk Budyšin) i syd til bygdene nord for Cottbus (sorbisk Chošebuz) i nord. Største utstrekning nord-syd er ca. 100 km og største bredde østvest ca. 40 km. Sorberne er splittet i to grener, øvresorberne i Øvre Lausitz i syd og nedresorberne i Nedre Lausitz i nord. Fra gammelt av har de hver sitt skriftspråk, begge med tradisjon tilbake til reformasjonstiden. De to språkene er nær beslektet,

men sporadiske forsøk på å smelte dem sammen til ett har aldri ført frem.

Sorberne er en rest av de slaviske stammene som i sin tid befolket hele det nåværende Øst-Tyskland.⁷ Antallet sorbisktalende i dag kan bare være gjenstand for gjetning, ettersom det ved folketellinger i DDR ikke spørres etter nasjonalitet og morsmål. Sannsynligvis ligger det omkring 70 000. I etterkrigstiden har det foregått en merkbar styrking av det tyske element i området, først ved tilflytting av flyktninger østfra og senere i forbindelse med en omfattende industrialisering, betinget av de store brunkulleiene i beltet mellom Øvre og Nedre Lausitz. På den annen side er sorbernes muligheter til å dyrke sitt språk og sin kultur blitt vesentlig bedret i etterkrigstiden. Deres minoritetsrettigheter er fastslått i en egen lov, og de nyter godt av en utstrakt «Förderung», som bl.a. inkluderer støtte til sorbisk presse og forlagsvesen.

DDR er utvilsomt den av Warszawapakt-statene som har det beste rulleblad når det gjelder behandlingen av nasjonale mindretall. Ved bedømmelsen av DDRs innsats må man

⁷ Språkgrensen mellom germansk og slavisk gikk på 900-tallet sydover fra et punkt like vest for Kiel til et punkt like øst for Hamburg, fulgte så, med enkelte utbuktninger mot vest, Elben ned til Magdeburg og fortsatte derfra rett sydover, for etterhvert å bøye av mot øst, et stykke nord for Regensburg og Passau. I Slesvig-Holsten ser det ut til å ha vært et belte av slavisk bosetning som skilte nordgermanere fra vestgermanere (jfr. sagaens beretning om slaget ved Lyrskog hede i 1043, der Magnus den gode kjempet mot venderne).

I de følgende århundrer skjedde en rask germanisering, som flyttet språkgrensen stadig lenger østover. Omkring 1600 var størsteparten av det territorium Tyskland i 1945 måtte avstå til Polen, tysktalende. Bare noen få slaviske øyer lå igjen – polabisk i traktene sydøst for Lüneburg (utdødd i første halvdel av 1700-tallet) og sorbisk i Lausitz.

imidlertid ta i betraktning at sorberne på sett og vis er den ideelle minoritet: fåtallig, kulturelt godt integrert, nesten 100% tospråklig, uten tilknytning til andre stater der de er i flertall. Den omstendighet at de er slaver, gir dessuten DDRs myndigheter anledning til å bevise sin hengivenhet for sosialismens fedreland gjennom sin opptreden overfor russernes stammefrender. Dertil kommer at sorberne i internasjonal sammenheng fungerer som utstillingsvindu for DDRs forbillige praktisering av «die marxistisch-leninistische Nationalitätenpolitik».

Eksistensen av to sorbiske skriftspråk kompliserer selvsagt arbeidet for å opprettholde en levedyktig sorbisk kultur. Selv om de to språkene geografisk er klart avgrenset i forhold til hverandre, inntar øvresorbisk (høysorbisk) en langt sterkere stilling enn nedresorbisk (lavsorbisk). Det har en fastere norm, og dominerer innenfor bokutgivelser og presse. De få bøkene som utkommer på nedresorbisk, er ofte oversettelser fra øvresorbisk.

De sorbiske dialektene er, naturlig nok, sterkt påvirket av tysk både i ordforråd og syntaks. Skriftspråkene unngår imidlertid de mest iøynefallende germanismene, som erstattes med nydannelser eller lån fra andre slaviske språk, eller kamufleres ved kalkeringer. Denne puristiske holdningen går tilbake til midten av 1800-tallet, og preger fremdeles normeringen, om enn i noe mindre grad enn før. Typologisk står sorbisk på et mer arkaisk trinn enn de vestslaviske nabo-språkene. Det har bevart dualis (total), som ellers i moderne slaviske bare finnes i slovensk, og de syntetiske fortidstempora (imperfektum og aorist), som i de øvrige vestslaviske språkene samt i østslaviske er fortrent av perfektum.

Mens man tidligere kunne kalle sorberne en slavisk språkøy i Lausitz, er det i dag riktigere å tale om et arkipel av småøyer, omflytt av stadig bredere tyske viker og sund. Best synes språket å holde seg i et område med store katolske landsbyer nordvest for Bautzen. Her taler fremdeles de fleste sorbisk, og herfra rekrutteres i dag størsteparten av den sorbiske intelligentsiaen. Ellers gir fremtidsutsiktene grunn til bekymring, spesielt i Nedre Lausitz.

6.2 Nasjonalitet og religion

Konfesjonell tilhørighet kan være en viktig bestanddel av den nasjonale identitet hvis religiøse grenselinjer faller sammen med de nasjonale. Et typisk eksempel er polakkenes forhold til den katolske kirke. I motsetning til sine viktigste undertrykkere, de ortodokse russerne og de protestantiske prøysserne, var polakkene katolikker. Etter Polens oppstyking og innlemmelse i Russland, Preussen og Østerrike mot slutten av 1700-tallet kom katolisismen derfor i økende grad til å fungere som et kriterium på polskhet.⁸ I dag er det for mange en selvfølge å sette likhetstegn mellom det å være polakk og det å være katolikk.

Også de to største minoritetene i Polen – ukrainerne og hviterusserne – synes til dels å definere sin identitet konfesjonelt. Hviterusserne er overveiende ortodokse, mens ukrainerne tilhører den unerte kirke.

Tilsvarende klare koblinger mellom religion og nasjonalitet finner man ikke i de to andre landene.

⁸ Forholdet til Østerrike var fra 1860-årene av mindre konfliktylft. og fraværet av religiøse skillelinjer mellom polakker og østerrikere svekket derfor ikke den katolske kirkes nasjonale symbolfunksjon i nevneverdig grad.

I Tsjekkoslovakia, spesielt i den vestlige, tsjekkisktalende delen, har den katolske kirke en langt svakere stilling enn i Polen. Riktignok er ca. 70% av befolkningen formelt katolikker, men den religiøse aktiviteten er lav, og kirken markerer seg lite i samfunnslivet. Den manglende nærheten mellom folket og kirken har lange tradisjoner, som går tilbake til motreformasjonen under tredveårskrigen. I 1920-årene førte de historiske sår som rekatoliseringen på 1600-tallet hadde etterlatt, til at over 1 million katolikker brøt med kirken.

I Slovakia er kirkens posisjon sterkere, noe som bl.a. henger sammen med den ledende rolle katolske geistlige har spilt innenfor den slovakiske selvstendighetsbevegelsen. Et nasjonalt samlingsmerke som i Polen er den allikevel ikke.

DDR er det av de tre landene som har færrest kirkemedlemmer i prosent av befolkningen. Den sorbiske minoriteten er, liksom den øvrige befolkning, konfesjonelt splittet i et protestantisk flertall og et katolsk mindretall (15% av samtlige sorbere). I dag virker det som de katolske sorberne holder bedre på sorbisk språk og egenart enn protestantene.

LITTERATUR

Die Sorben : Wissenswertes aus Vergangenheit und Gegenwart der sorbischen nationalen Minderheit. Bautzen 1979

HORAK, Stephen. *Eastern European National Minorities 1919-1980 : A Handbook.* Littleton 1985

KVILE, Robert. *Det tsjekkiske skriftspråkets kodifisering og obecná čeština.* Oslo 1987 (Meddelelser, nr. 54)

- NEUREITER, Ferdinand. *Kaschubische Anthologie*. München 1973 (Slavistische Beiträge; Bd. 61)
- PODLASKI, Kazimierz. *Bialorusini, Litwini, Ukraincy*. London 1985
- POPOWSKA-TABORSKA, Hanna. *Kaszubszczyzna : Zarys dziejów*. Warszawa 1980
- SCHUSTER-SZEWC, Heinz. «Die Geschichte der sorbischen Schriftsprachen (Ein Grundriß)». I: *Slavjanska Filologija*. Sofija 1963. Tom 3: *Dokladi, saobštenija i statii po ezikoznanie*
- SCHUSTER-SZEWC, Heinz. *Gramatika hornjoserbskeje řeče. 1. zwjazk*. Budysin 1968
- SELBERG, Ole Michael. «Sorbarane - eit slavisk minoritetsfolk i Aust-Tyskland». I: *Syn og Segn*, 1974/9-10, ss. 573-582
- SELBERG, Ole Michael. «Polsk minoritetspolitikk overfor ukrainerne 1918-1982». I: *Solidaritet* 1983/6, ss. 44-45
- ŠOLTA, Jan. *Abriß der sorbischen Geschichte*. Bautzen 1976
- STONE, Gerald. *The Smallest Slavonic Nation : The Sorbs of Lusatia*. London 1972
- TOMASZEWSKI, Jerzy. *Rzeczpospolita wielu narodow*. Warszawa 1985